

ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ

УДК 347.121.2

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v1.2023.4>**О. Сафончик,**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»**ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ**

Вступ. Особисті немайнові права є однією з основних складових правової системи кожної країни. Вони охороняють права та свободи особистості, які не пов'язані з майном або іншими матеріальними благами. Ці права є невід'ємною частиною людської гідності та належать кожній людині від народження і до смерті.

Особисті немайнові права включають у себе право на життя, здоров'я, свободу, гідність, приватне життя, недоторканість особи, свободу думки, совісті, віри, висловлювання своїх поглядів тощо. Ці права гарантуються Конституцією України та іншими законодавчими актами і захищаються від будь-яких порушень, будь-то від дій державних органів, громадян або недоброзичливих дій третіх осіб.

На сьогодні, завдячуючи науковій роботі вчених-цивілістів, можна сміливо стверджувати, що все ж цивільне право не має ототожнюватися лише з майновими відносинами і все ж таки, що не економічні категорії розглядаються першочерговим об'єктом приватноправового регулювання, а саме особистим немайновим правам необхідно більше приділяти увагу.

Виклад основного матеріалу. Захист особистих немайнових прав є одним з найважливіших питань

сучасного суспільства. Ці права пов'язані з особистістю кожної людини та забезпеченням її гідності та свободи. Оскільки ці права є важливим складником прав людини, їх захист є надзвичайно важливим завданням для всіх держав та організацій.

Особисті немайнові права охоплюють широкий спектр питань, включаючи право на життя, право на свободу та особисту недоторканість, право на свободу думки, совісті та віросповідання, право на приватність та інтимність, право на свободу слова та інформації, право на культурну та національну ідентичність, право на охорону здоров'я та багато інших.

У цивілістиці особистими немайновими правами визнаються абсолютні й невідчужувані, уособлюючи прояв свободи і особистої недоторканості фізичної особи. Від народження особа володіє більшістю із них, перш за все це ті, що забезпечують природне існування фізичної особи. Однак, на думку вчених, не всі немайнові права виникають з моменту народження, а набуватись й за певних обставин, одні особисті немайнові права можуть відчужуватися, а інша категорія цих прав має оціночну вартість [1, с. 145]. Є права, що персоніфікують фізичну особу, інші ж орієнтовані на забезпечення природнього і соціального буття.

Не можна не погодитися з науковцями, які права, що забезпечують фізичне існування фізичної особи визначають як її біологічні права.

Деякі науковці пропонують поділяти особисті немайнові права на дві групи: 1) універсальні або загальні (що носять фундаментальний характер та належать всім без винятку фізичним особам); 2) окремі або спеціальні (якими наділяються лише окремі фізичні особи внаслідок здійснення ними певної поведінки та наділені певним спеціальним правовим статусом [2, с. 5].

Захист особистих немайнових прав здійснюється через правові механізми, які мають на меті забезпечення та захист прав людини. У багатьох країнах, особисті немайнові права захищаються конституцією та законами. Ці правові норми забезпечують, що держава не може обмежувати ці права, крім випадків, передбачених законом, та забезпечують захист від порушення прав інших осіб чи державних органів.

Для забезпечення ефективного захисту особистих немайнових прав необхідно також мати добре розвинену систему правової допомоги, яка забезпечує доступність правосуддя та можливість отримання кваліфікованої юридичної допомоги. Також важливим є забезпечення рівних можливостей доступу до правосуддя для всіх людей, незалежно від їхньої соціальної, економічної, релігійної чи іншої приналежності.

Особисті немайнові права та проблемні питання щодо їх здійснення і захисту були предметом дослідження у працях С.Б. Булеци, О.І. Гуменюка, Л.О. Красавчикової, Л.В. Красицької, О.О. Кулініч, Я.П. Кузьменко, Т.В. Ліснічої, І.П. Майстра, М.М. Малєїної, М.С. Малєїна, М.В. Малюги, О.О. Посикалюка, З.В. Ромовської, І.В. Саприкіної, О.В. Синегубова, В.М. Сломи, Р.О. Стефанчука, П.О. Чиж, Я.М. Шевченко та інших. Охорону та захист прав та інтересів

вивчали О.І. Антонюк, Н.Л. Бондаренко-Зелінська, Ю.В. Білоусов, І.В. Венедіктова, О.А. Волков, С.Д. Гринько, Р.В. Гринько, І.О. Дзера, А.І. Дрішлюк, Ю.В. Желіховська, О.П. Завадська, С.О. Короєд, О.О. Кот, Н.С. Кузнєцова, Ю.В. Кривенко, В.В. Луць, А.П. Любченко, Р.А. Майданик, О.О. Отрадна, В.П. Паліюк, В.Д. Примак, І.В. Спасибо-Фатєєва, М.О. Стефанчук, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, О.І. Чепис, О.Ю. Черняк, А.С. Шевченко, С.І. Шимон, І.Є. Якубівський та інші.

В актах державного законодавства закріплено права та свободи суб'єктів права, що передбачають відповідні юридичні гарантії належного їх здійснення. У такий спосіб держава надає юридичної загальнообов'язковості тим умовам, які необхідні для того, щоб кожна людина могла скористатися своїми конституційними правами і свободами [3,4].

До таких гарантій належать: юридична рівність правоволоділців, невідчужуваність, непорушність, заборона звуження змісту та обсягу прав і свобод під час прийняття нових законів або внесенні змін до чинних законів (ст. ст. 21-22 Конституції України) [5]. Юридичною гарантією цивільних прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів права також є їх захист (ст. 55 Конституції України) [5]. З огляду на це суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушено чи порушуються, або створено чи створюються перешкоди для їх реалізації, або має місце інше обмеження прав і свобод [6].

Цивільне законодавство також гарантує правомочному суб'єкту захист його прав та інтересів. Відповідно до ст. 15 ЦК України кожна особа має право на захист свого цивільного права та інтересу [7].

Кожна галузь права містить норми про захист відповідних прав і охоронюваних законом інтересів фізичних

та юридичних осіб. Однак у законодавстві не визначено поняття захисту права. Не викликає сумніву те, що кожній галузі права притаманні свої форми, засоби та спеціальні способи його захисту, зумовлені відмінностями предмету і методів правового регулювання цих відносин. Цивільне право, серед переліку, не є винятком, де питання про захист суб'єктивних цивільних прав найчастіше стосуються характеристики форм і способів їх захисту.

У юридичній літературі з цивільного права та законодавстві поряд із категорією «захист» найчастіше вживають іншу – «охорона» в однаковому за змістом розумінні. Як зазначає Ю.В. Желіховська, «термінологічна близькість у лінгвістичному розумінні, безперечно, відображається і на спеціально-юридичному тлумаченні вказаних категорій» [8, с. 10].

Однак, для їх ототожнення, на нашу думку, немає жодних підстав. Слід погодитися з тими вченими, які розмежовують «захист» і «охорону» права, розглядаючи охорону прав ширшим поняттям, ніж захист прав [9, с. 194; 10, с. 9–10; 11, с. 151].

Так, на думку Є.О. Харитонова, різниця між правовим захистом впливає з аналізу закону. Вчений розглядає правову охорону у широкому та вузькому розумінні. У широкому змісті правова охорона охоплює всі міри, за допомогою яких забезпечується як розвиток правовідносин у їхньому нормальному, непопорушеному стані, так і відновлення порушених прав, які оспорується, й інтересів, що охороняються законом. У вузькому змісті поняття «охорона» означає передбачені законом міри, які спрямовані на відновлення чи визнання прав і захист інтересів у випадку їхнього порушення або оспорування. Для запобігання термінологічній плутанині охорону у вузькому розумінні цього слова називають захистом цивільних прав [12, с. 423]. Таке позначення змісту правової

охорони та правового захисту дали підгрунття вченим стверджувати, що правовий захист є складовим поняттям правової охорони [13].

У науковій літературі поняття «захист» також окреслено як «передбачені законом вид і міра можливого або обов'язкового впливу на суспільні відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного права» [14, с. 116; 277, с. 25].

Перелік перерахованих у цьому підрозділі концепцій не вичерпний. У юридичній літературі є й інші погляди на поняття захисту суб'єктивних прав та інтересів, що свідчить про складність і актуальність вирішення цього питання.

На нашу думку, захист цивільних прав позначає вжиття заходів правоохоронного характеру, передбачених актами законодавства чи договором, у разі порушення, загрози порушення, невизнання чи оспорення прав. У такому розумінні захисту мова йде про право на захист прав та інтересів. Відповідно захист прав можна здійснити у будь-якому порядку, що передбачено законом чи договором, у межах охоронних правовідносин.

Відповідно до ч. 1 ст. 15 ЦК України право на захист виникає за таких підстав, як порушення цивільного права, його невизнання, оспорювання [7]. Сутність цих категорій у юридичній літературі розкривають у такий спосіб. Отже, порушення цивільного права, по суті, це позбавлення носія права можливості здійснити певне, належне йому право цілком або частково в результаті протиправних дій іншої особи. В свою чергу, невизнання цивільного права – це дії зобов'язаних осіб – носіїв пасивного цивільного обов'язку, які полягають у запереченні цивільного права уповноваженої особи, внаслідок цього остання цілком або частково позбавляється можливості реалізувати своє право. Щодо оспорювання, то воно мож-

ливе у тому випадку, коли дві чи декілька осіб оспорюють наявність чи відсутність у них суб'єктивного права, а також належність такого права певній особі [12, с. 406].

Щодо засобів цивільно-правового захисту то вони різняться за своєю правовою природою і застосовуються залежно від змісту цивільного правопорушення і, в свою чергу, чинять вплив на порушника. Цивільно-правовий захист на меті має відновлення прав суб'єктів, чії права були порушені. Тим не менш у цивільному праві спостерігаються і такі засоби захисту, призначенням яких на правопорушника чиниться додатковий вплив з метою його покарання та стимулювання до позитивного ставлення для виконання своїх цивільних прав і обов'язків у майбутньому. Зважаючи, що спостерігається різниця в основних цілях різних засобів захисту, то це призвело до їх поділу на міри захисту та міри відповідальності [15, с. 537].

Слід зазначити, що суб'єктивним правом особи є саме право на захист, яке, в свою чергу складається із правомочностей уповноваженої особи, а саме: права на свої дії (і саме від особи залежить чи застосовувати захист чи не застосовувати); права на чужі дії (вимагання певної поведінки від зобов'язаної особи); звертатися до юрисдикційного органу або скористатися самозахистом у випадку не виконання зобов'язаною особою свого обов'язку.

Даний обов'язок може бути як активним та як правило діє у відносних правовідносинах, однак у більшості випадків, а коли мова йдеться про абсолютні правовідносини, то й стає пасивним, що означає невтручання в особисте та сімейне життя особи, не розголошувати лікарську таємницю, не порушувати таємницю листування, телефонних розмов та ін. Проте, як сталося все ж таки порушення особистого немайнового права, то особи й виникає право на

той самий захист, його невизнання, оспорування або реальної загрози порушення цього права.

Основне завданням, що ставить перед собою цивільно-правовий захист це поновлення порушеного права, а також усунення перешкод при його здійсненні, відшкодування завданої матеріальної і моральної шкоди. Щодо життєвих реалій, то інколи поновлення особистого немайнового права є досить проблематичним. Адже досить важко уявити собі, поновлення права, наприклад, на таємницю листування, особливо, якщо мало місце злам електронної пошти особи, внаслідок чого було розголошено зміст листів.

Такий вид правопорушень набуває значущості, особливо у сучасному світі, бо проблеми захисту конфіденційної інформації, персональних даних є достатньо гострими через те, що є неможливим встановити особу/ осіб, які їх вчинили, принаймні не фахівцям. Не уявляється можливим повністю поновити і право на життя та здоров'я, враховуючи природні особливості самого блага «життя», «здоров'я».

Форми захисту як і способи захисту обирають у кожному випадку окремо з урахуванням різноманітності особистих немайнових прав та роблячи орієнтир на те, чи буде він доречним і ефективним. Особа сама обирає сукупність засобів, як загальних так і спеціальних. Застосування відшкодування завданої шкоди як моральної, так і матеріальної в будь якому разі можливе.

Наприклад, якщо мало місце порушення права на життя (або створення загрози життю та здоров'ю людини) найефективнішим і оперативним засобом є застосування дій, що направлені на припинення дій, які становлять загрозу життю людини (це застосування правил необхідної оборони або крайньої необхідності).

Особливої уваги заслуговує й розгляд питань щодо місця та ролі

самозахисту в цивільному праві та законодавстві України, бо сучасне суспільне життя вимагає існування ефективного механізму цивільно-правового захисту, що зумовлений, насамперед із можливістю оперативного регулювання.

Реалізація права на самозахист має на увазі здійснення дій, що здійснюються під час реалізації даного права та визначаються у ЦК України як «вчинені у стані необхідної оборони або крайньої необхідності». Це право може застосовуватися та стосуватися, як самої особи, так і захисту іншої особи.

ЦК України самозахист визначається як «застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства». Законодавчого закріплення набули такі моменти, коли доречно говорити про самозахист, а саме: у разі порушення суб'єктивного права або загрози його порушення і у разі необхідності припинити порушення чи запобігти йому.

Тому у питанні про самозахист можуть розглядатися будь-які дії особи, що «спрямовані на захист її суб'єктивного права або суб'єктивного права іншої особи (права дитини, підпічної особи, тощо) від порушення», таким чином впливати на правопорушника з метою спонукати його припинити неправомірні дії та попередити порушення прав.

Для прикладу, розглянемо договір про надання власної охорони, як вид із засобів самозахисту особистих немайнових прав, які мають забезпечувати природне існування фізичної особи. Щодо визначення понять захисту та самозахисту, то такими діями називають дії із попередження посягання на нематеріальні блага такі як життя, здоров'я, свобода та особиста недоторканність. Тож, укладаючи договір особистісної охорони, дії з реалізації права на самозахист переноситься на більш ранній момент, щодо виявлення настання загрози порушення

своїх немайнових прав та зазначаються у момент укладення договору. Щодо особи охоронця, тобто уповноваженою за договором, то його/її дії у разі виникнення наявної загрози від посягання та мають відповідати тим вимогам, що відповідають діям охоронюваної особи, що та мала б право здійснити за наявних обставин. Проте, факт укладання такого договору не означає позбавлення охоронювану особу здійснювати, в разі такої необхідності, самозахист власними силами. [16, с. 7].

Якщо ж мало місце розповсюдження недостовірної інформації щодо особи або членів її сім'ї то у правовому полі доречним буде спростування такої інформації та відшкодування завданої моральної шкоди. «Фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування інформації» (ст. 277 ЦК України).

Відмінності цих способів зазначено в Постанові Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» полягають: 1) при спростуванні поширеної інформації вона визнається недостовірною, а при реалізації права на відповідь – особа має право на висвітлення власної точки зору щодо поширеної інформації та обставин порушення особистого немайнового права без визнання її недостовірною; 2) спростування недостовірної інформації особою, яка її поширила, а відповідь дає особа, стосовно якої поширено інформацію [7].

Перелік способів захисту як сам перелік особистих немайнових прав не є вичерпним. На підтвердження даного у положенні законодавства – захист особистого немайнового права може здійснюватися й іншими способами відповідно до змісту вміщеного

права, способів його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення [17].

Висновки. Законодавство України вміщує об'ємний масив спеціалізованих нормативних актів щодо захисту особистих немайнових прав та не обмежується положеннями Цивільного кодексу, вміщуючи положення «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» від 1950 року та Протоколів до Конвенції, Закону України від 23 лютого 2006 року «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», рішення Європейського Суду з прав людини, тощо.

Захист являє собою правомірну реакцію суб'єктів цивільних правовідносин на неправомірну поведінку правопорушника. Будь яка особа, носій особистого немайнового права, самостійно здійснює його, так саме, на власний розсуд, визначає форму і спосіб захисту порушених прав. Ефективність захисту полягає в урахуванні природи права, яке захищається.

Потреба в захисті цивільних прав та інтересів виникає у зв'язку з порушенням цих прав або зловживаннями ними, невиконанням юридичних обов'язків, виникненням між сторонами спору про права і обов'язки та іншого. Йдеться про те, що механізм правового захисту належить до сфери правового регулювання тоді, коли необхідно усунути перешкоди, що заважають здійсненню суб'єктивних прав і задоволенню охоронюваних законом інтересів.

У науковій літературі немає однакостайності щодо трактування поняття захисту прав. Загалом можна виділити декілька концепцій поняття захисту прав: на основі діяльності, вжиття заходів, видів і міри впливу, здійснення прав, заплутана.

Аналіз наведених у наукових роботах з цивільного права позицій щодо сутності понять «захист цивільних

прав та інтересів» і «цивільно-правовий захист» дозволяє зробити висновок про те, що науковці в усіх випадках оминають термінологічний опис співвідношення цих правових категорій, застосовують обидва поняття у розумінні одного й того ж правового явища. Однак вчені, як правило, вживають поняття «цивільно-правовий захист» у розумінні поняття «захист цивільних прав та інтересів» з єдиною метою – для позначення факту здійснення дослідження в межах галузі цивільного права.

Отже, виходячи із вищенаведеного маємо, захист цивільних прав будь-якої фізичної особи передбачає застосування до неї заходів захисту, визначених в законодавчих актах (цивільного, кримінального, адміністративного, дисциплінарного) або договором (цивільно-правовим, адміністративним, матеріальним).

Тому саме цивільно-правовий захист цивільних прав означає застосування заходів захисту, зокрема й заходів цивільно-правової відповідальності, визначених лише актами цивільного законодавства або цивільно-правовим договором.

Право на цивільно-правовий захист особи набувають у разі порушення, невизнання або оспорювання цивільного права, а також у випадках зловживання правом, небезпеки або створення загрози їхньому життю й здоров'ю.

У статті розглянуті правові категорії «охорона» та «захист», які, як виявило дослідження тісно пов'язані між собою. Однак, охорону прав слід розглядати як конституційну правову засаду діяльності держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Захистом прав є власне діяльність уповноважених органів та осіб щодо дотримання цієї засади у кожному конкретному випадку. Для захисту прав завжди має значення елемент охорони – запобігання скоєнню

правопорушення у майбутньому, а з метою охорони можливе застосування способів захисту.

Охорона прав і законних інтересів полягає у закріпленні у джерелах права окремих правових заходів, які сприяють вільному здійсненню уповноваженою особою своїх прав, що виконує функцію попередження правопорушень та усунення причин, які їх породжували.

В статті акцентовано увагу на тому, що захист цивільних прав позначає вжиття заходів правоохоронного характеру, передбачених актами законодавства чи договором, у разі порушення, загрози порушення, невизнання чи оспорення прав. Тобто мова йде про право на захист прав та інтересів. Захист прав можна здійснити у будь-якому порядку, що передбачено законом чи договором, у межах охоронних правовідносин.

Встановлено, що захист цивільних прав передбачає застосування заходів захисту, визначених в законодавчих актах (цивільного, кримінального, адміністративного, дисциплінарного) або договором (цивільно-правовим, адміністративним, матеріальним). Цивільно-правовий захист цивільних прав військовослужбовців означає застосування заходів захисту, зокрема й заходів цивільно-правової відповідальності, визначених лише актами цивільного законодавства або цивільно-правовим договором.

Право на цивільно-правовий захист набувають у разі порушення, невизнання або оспорювання цивільного права, а також у випадках зловживання правом, небезпеки або створення загрози їхньому життю й здоров'ю. В залежності від того яке особисте немайнове право порушено застосовуються і різні засоби цивільно-правового захисту і в свою чергу впливу на порушника цих прав.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, особисті немайнові права, захист особистих немайнових прав, способи захисту, форми захисту.

Safonchuk O. Personal non-property rights: current problems of civil law defense

The article examines the legal categories "protection" and "defense", which, as the research revealed, are closely related. However, the protection of rights should be regarded as a constitutional legal basis for actions of the government, state authorities, and local self-government bodies. The defense of rights is the activity of authorized bodies and persons regarding compliance with the relevant principle in each specific case. For defending rights, the protection element is always essential – preventing the commission of an offense in the future, and it is possible to use remedies for protection.

Protecting rights and legitimate interests involves enshrining particular legal measures in law sources that contribute to the free exercise of rights by an authorized person, who performs the function of preventing offenses and eliminating the causes that gave rise to them.

The article emphasizes that the defense of civil rights means the adoption of law-enforcement measures, provided for by legislative acts or a contract, in case of violation, threat of violation, non-recognition or dispute of rights. In other words, it refers to the right to the protection of rights and interests. The protection of rights can be carried out in any manner specified by law or a contract within the limits of legal relations under protection.

It has been established that the defense of civil rights comprises the application of protective

measures defined in legislative acts (civil, criminal, administrative, disciplinary) or a contract (civil, administrative, material). Civil law defense of the military's civil rights means the application of protective measures, including measures of civil legal liability defined only by acts of civil legislation or a civil law contract.

The right to civil law defense is acquired in case of violation, non-recognition or challenge of civil law, as well as in cases of abuse of the right, danger or threat to their life and health. Depending on violated personal non-property right, various means of civil defense are applied and, hence, influence on the violator of these rights.

Key words: civil law, civil legislation, civil legal relations, personal non-property rights, defense of personal non-property rights, protection methods, protection forms.

Література:

1. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х.: Право, 2011. Т. 1. 656 с.
2. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юридичних наук: спец. 12.00.03. Інститут цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ. 2007. 41 с.
3. Бакірова І.О. Зміст конституційного права людини і громадянина на судовий захист. Міністерство юстиції. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_8158
4. Погорілко В.Ф. Конституційне право України: навч. видання. Київ. Наукова думка, 2003. 732 с., с. 208.
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. Ст. 141.
6. Рішення Конституційного Суду України від 23.05.2001 р. № 6-пн/2001. Справа № 1-17/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-01#Text>
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
8. Желіховська Ю.В. Охорона цивільних прав та інтересів нотаріусом: монографія. Хмельниц. ун-т упр та права. Хмельницький: Мельник А.А., 2012. 215 с.
9. Венедіктова І. Співвідношення категорій охорони і захисту охоронюваних законом інтересів. Право України. 2011. № 10. С. 192–199.
10. Ромовська З.В. Українське сімейне право: підручник для студ. вищ. навч. закл. К.: Правова єдність, 2009. 500 с.
11. Проблеми охорони та захисту корпоративних прав. Вісник Академії правових наук України. 2009. № 1(56). С. 150–155.
12. Цивільне право України : підручник: в 2-х т. / за ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубевої. Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. Книга перша. 832 с.
13. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. Юрінком Інтер, 2001. 255 с.
14. Цивільне право України: навч. посіб. / Ю.В. Білоусов, В.А. Ватрас, С.Д. Грицько та ін.; за ред. Р.О. Стефанчука. К.: Правова єдність, 2009. 536 с.
15. Данильченко О.В. Правовий вплив на неправомірну поведінку. Правомірний вплив на неправомірну поведінку учасників цивільних правовідносин актуальні грані: монографія / За ред. проф. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 534–552.
16. Лісніча Т.В. Захист особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканність): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук.: спец. 12.00.03. Харків, 2007. 20 с.
17. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1 URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09

